

فرا تحلیل مطالعات دینداری و هویت ملی در ایران

اسدالله بابایی فرد*

حسن پیری**، محمد سلیمان نژاد***، محمد متی****

چکیده

گسترده‌گی و پراکندگی مطالعات با موضوع دین‌داری و هویت ملی، ضرورت استفاده از روش فراتحلیل را مضاعف می‌نماید. از این رو هدف این مقاله تحلیل و ترکیب نتایج پژوهش‌های انجام شده در رابطه با دینداری و هویت ملی است. جامعه آماری این پژوهش را کلیه مقالات علمی و پژوهشی انجام شده در ایران در زمینه بررسی رابطه بین دینداری و هویت ملی از سال ۱۳۸۵ تا پایان سال ۱۳۹۵ تشکیل داده است. در کل تعداد ۲۴ پژوهش یافت شد که جهت نمونه‌گیری، ۱۰ پژوهش که شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتند به عنوان انتخاب نهایی برگزیده شدند. ابتدا عدم سوگیری انتشار و ناهمگنی اندازه اثر مورد تأیید قرار گرفت. سپس حساسیت اندازه اثر و ضریب اندازه اثر و نقش تعدیل‌گری جامعه آماری با به کارگیری نرم‌افزار CMA مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها حکایت از ضریب تأثیر ۰/۴۸۳، دینداری بر هویت ملی دارد. همچنین با در نظر گرفتن متغیر تعدیل‌گر جامعه آماری، این ضریب برای دانش‌آموزان (نوجوانان) ۰/۴۹۷ و برای جوانان ۰/۴۶۲ ارزیابی شد. در کل نتایج نشان می‌دهد که دینداری به عنوان متغیر مستقل بر هویت ملی به عنوان متغیر وابسته تأثیر متوسطی دارد؛ هرچند این میزان بین نوجوانان بیشتر از جوانان است.

* دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه کاشان، babaiefardm@gmail.com
** دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)، hpiri.1367@gmail.com
*** دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان، msdt59@yahoo.com
**** کارشناس ارشد مدیریت آموزشی، دانشگاه پیام نور تهران جنوب، menatimohamad@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۲۰

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

کلیدواژه‌ها: دینداری، هویت ملی، جامعه‌آماری، اندازه اثر، فراتحلیل.

۱. مقدمه

فرایند هویت‌یابی یکی از مهم‌ترین نیازهای جامعه کنونی است. ضرورت بحث از هویت در این است که داشتن تعریفی از خود، اولین قدم در ایفای نقش و از مقدمات انسان بودن است. از ابتدای ظهور بر کره خاکی، انسان مرتب از کیستی و چیستی خود پرسیده است (رجایی، ۱۳۸۶: ۴۰). اهمیت و رواج فزاینده سازه هویت و مضامین مربوط به آن در دوره معاصر، ناشی از واقعیتی است که دوران گذار- حرکت از جامعه سنتی به جامعه مدرن- نامیده می‌شود؛ دوره‌ای که موجب تغییرات شدید هویتی شده است. در جوامع سنتی، هویت اجتماعی افراد و گروه‌ها مبتنی بر ویژگی‌های انتسابی است؛ اما در جوامع مدرن، ویژگی‌ها و رفتارهای فردی که خود افراد آنها را کسب کرده‌اند، مبنای هویت اجتماعی آنان به شمار می‌رود. از این رو در جامعه معاصر، جهت‌گیری جامعه‌شناسی فرهنگ، توجه به اهمیت روزافزون ویژگی‌های اکتسابی در شکل دادن به هویت‌های اجتماعی است (جی دان، ۱۳۸۵: ۱۱۳). هویت زمانی معنا می‌یابد که انسان با جامعه دیگر و طرز تفکرهای مختلف و نقش‌های جدیدی که به عهده می‌گیرد مواجه شود، مادام که چیزی در کار نباشد انسان از ویژگی‌های خودش آگاه نمی‌شود و هویت شکل نمی‌گیرد (مافی، ۱۳۷۵: ۱۴). بنابراین هویت، معطوف به بازشناسی مرز میان «خودی» و «بیگانه» است که عمدتاً از طریق هم‌سنجی‌های اجتماعی و انفکاک میان درون گروه از برون گروه‌ها ممکن می‌شود. اهمیت تمایزها، ستیزها و تنش‌های گروهی، حتی در شرایط نبود تضاد منافع، از این جنبه هویت ناشی می‌شود (گل محمدی، ۱۳۸۶: ۲۲۴).

یکی از مهم‌ترین نوع از انواع هویت اجتماعی، هویت ملی (National Identity) است، امروزه این مفهوم به قدری اهمیت یافته است که اندیشمندان، هویت ملی را زیربنای تمامی انواع دیگر هویت‌ها می‌دانند. اهمیت مفهوم هویت ملی نسبت به سایر انواع هویت جمعی، در تأثیر بسیار آن بر حوزه‌های متفاوت زندگی (فرهنگ، اجتماع، سیاست و حتی اقتصاد) در هر نظام اجتماعی است (احمدی، ۱۳۸۲: ۱۰-۱۲). هویت ملی به لحاظ تاریخی و جامعه‌شناختی نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ از جهت تاریخی این پدیده در فرآیند زمان در جامعه شکل گرفته و از جریان‌های تاریخی ادوار مختلف و تغییر و تحولات آنها تأثیر پذیرفته است. اهمیت هویت ملی از نظر جامعه‌شناختی به این لحاظ است که یکی از عوامل مهم انسجام

اجتماعی و وفاق ملی در هر جامعه‌ای تلقی می‌شود. هر اندازه یک ملت از هویت محکم‌تر و منسجم‌تری برخوردار باشد، به همان اندازه در تحکیم پایه‌های همبستگی و وفاق اجتماعی موفق‌تر خواهد بود (زاهد، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۲۹). هویت ملی مجموعه‌ای از خصایص و ارزش‌های مشترک یک ملت است که افراد آن نسبت به آنها آگاهی یافته و از این طریق با یکدیگر احساس تعلق می‌کنند، در نتیجه باعث تمایزبخشی یک ملت از دیگران می‌شود (اسپای برگر و انگرزبوک (Spieberger & Ungersbock)، ۲۰۰۵: ۵). هویت ملی از منظر جامعه‌شناسی به مثابه نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی نسبت به مجموعه‌ای از مشترکات ملی جامعه است که موجب وحدت و انسجام می‌شود و دارای ابعاد مختلف خرده فرهنگ ملی، دینی، جامعه‌ای و انسانی است و ویژگی اصلی آن قابلیت انعطاف اجزاء آن و بومی بودن ابعاد تشکیل دهنده آن می‌باشد (رزازی فر، ۱۳۷۹). هویت در اثر تعاملات افراد با یکدیگر شکل می‌گیرد و برآیند دو ویژگی شباهت و تمایز با دیگران است، لذا همه هویت‌های انسانی، ناشی از اجتماع می‌باشند (جنکینز (Jenkins)، ۲۰۰۴: ۵). این رو ساختار هویت سیال، انعطاف پذیر، متغیر و چندگانه بوده که از طریق تعاملات انسانی به وجود می‌آید.

دین در همه جهان و در کشور ما یکی از ارکان اساسی حیات اجتماعی محسوب می‌شود. دین مهم‌ترین عامل همبستگی اجتماعی ملی در ایران (تاجیک، ۱۳۸۴: ۲۹) و جهان بوده است. برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پایبندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر، در فرآیند شکل‌دهی به هویت ملی بسیار مؤثر است (مقیم و امینی، ۱۳۹۱). دورکیم در کتاب صورت ابتدایی حیات دینی، «دین» را نظامی یگانه از اعتقادات و اعمال مربوط به امور مقدس جدا از امور غیرمقدس و ممنوع تعریف می‌کند. این اعتقادات و اعمال کسانی را که به آن‌ها باور دارند در یک مجتمعی اخلاقی به نام کلیسا (سازمان دینی) و مسجد متحد می‌کنند (دورکیم، ۱۳۹۳: ۶۳). دورکیم نتیجه می‌گیرد که «نیروی دینی» فقط احساسی است که به وسیله گروه به اعضای گروه القا می‌شود، اما ناآگاهانه طرح‌ریزی شده و عینیت یافته است. دین‌داری وابستگی تام به دین دارد و فرد دین‌دار، با درجات یا از جهات متفاوت می‌کوشد خود را با یک منبع فیض که از نظر وی در دین متبلور است هم‌ذات گرداند و بر این اساس میزان و جهت هم‌ذات‌انگاری فرد با دین مورد نظر وی، دین‌داری را روشن می‌سازد (گنجی و هلالی ستوده، ۱۳۹۰: ۱۰۱). دین به عنوان یکی از ضروریات زندگی بشری در ابعاد مختلف اعتقادی، رفتاری و ساختاری، قادر به تأثیرگذاری بر کنش سوژه‌های اجتماعی بوده، از جمله نهادهای تولیدکننده نظم

اجتماعی تلقی می‌گردد و خود در تعیین آرامش و امنیت هر جامعه کارویژه تعیین‌کننده‌ای بر عهده دارد. مذهب می‌تواند در ایجاد احساس امید، صمیمیت، آرامش هیجانی، احساس راحتی، فرصت‌های شکوفایی و مهارت‌کانه‌ها مؤثر باشد (هاشمیان فر و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۸). بنا به دلایل متعدد تاریخی، مذهب، تدین، معنویت و خداگرایی جزء ذاتی هویت ایران و ایرانیان بوده و دین در فرهنگ ایرانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و امکان تفکیک آن از سایر عناصر هویت ایرانی وجود ندارد (قادرزاده، ۱۳۹۳: ۸۲).

در ایران مطالعات زیادی در حوزه‌های مختلف دین‌داری و هویت ملی و ارتباط بین آن‌ها انجام شده است که رویکردهای مختلفی داشته‌اند و بعضاً منجر به نتایج مشابه یا متناقض شده است که همین امر اعتماد به این نتایج و ارتباط بین دین‌داری و هویت ملی را به پرسش کشیده است. بنابراین با توجه به گستردگی و پراکندگی زمانی و مکانی مطالعات در این حوزه، لزوم انجام فراتحلیلی منسجم برای نیل به تصویری جامع‌تر و نیل به نقایص و کاستی‌های این حوزه و ارائه تصویر و چشم‌انداز یکپارچه از یافته‌های علمی در این باره ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به دین‌داری اکثریت مردم ایران، سوال اساسی پژوهش حاضر این است که بین دین‌داری و گرایش به هویت ملی چه رابطه‌ای وجود دارد؟ جهت یافتن پاسخ، با روش فراتحلیل به مطالعه و بررسی پژوهش‌های انجام شده در موضوع مطالعات دین‌داری و هویت ملی پرداخته شده است.

۲. چارچوب نظری

در این بخش، نخست مفاهیم مربوط به دین‌داری به عنوان متغیر مستقل و سپس مفاهیم مربوط به هویت ملی به عنوان متغیر وابسته تشریح گردیده و در نهایت رابطه بین دو مفهوم فوق در قالب رویکردهای نظری بررسی گردیده است.

۱.۲ دین‌داری

دین‌داری پایبندی به دین و قبول باروهای آن دین خاص تعریف شده است. در این حالت فرد دین‌دار کسی است که تعلق دینی، آگاهی دینی و گرایش دینی داشته و مناسک دینی را به نحو مطلوب انجام می‌دهد. در مفهومی دیگر دین‌داری به معنای داشتن اهتمام دینی است. به نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد تحت تأثیر آن قرار می‌گیرد. دین‌داری

عبارت است از اطاعت از دین پذیرفته خویش یعنی پایبندی به قواعد اعتقادی، اخلاقی، فقهی و حقوقی که خداوند در اختیار بشر قرار داده است (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۴-۱۰).

تأملات متفکران در گذشته بیشتر معطوف به محتوای دین و سرگذشت تاریخی ادیان بوده است و کمتر به مباحثی چون دین‌داری و تغییرات آن که منوط به مطالعه در احوال فردی است، پرداخته‌اند. دینی بودن، عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی باشد اطلاق می‌شود. تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان شناسایی کرد. فرد متدین از یک سو خود را ملزم به رعایت فرامین و توصیه‌های دینی می‌داند و از سوی دیگر اهتمام و ممارست‌های دینی او را به انسانی متفاوت با دیگران بدل می‌سازد. بنابراین به دو طریق یا با دو نشانه می‌توان او را از دیگران باز شناخت: یکی از طریق پایبندی و التزام دینی‌اش و دیگری پیامدهای دین‌داری و آثار تدین در فکر، جان و عمل فردی و اجتماعی او. پس دین‌داری به بیان کلی یعنی داشتن اهتمام دینی به نحوی که نگرش، گرایش و کنش فرد را متأثر می‌سازد (شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۳۶). عقاید دینی و مذهبی در بازتعریف هویت جمعی و شکل‌گیری مجدد پیوندهای اجتماعی نقشی اساسی دارند و افراد از عناصر و سرمایه‌های فرهنگی و معنوی خود جهت تحکیم هویت خود استفاده می‌نمایند (ایوکویچ (Ivekovic)، ۲۰۰۲: ۵۲۳). دین از جنبه‌های مختلف رفتاری، اعتقادی و ساختاری بر کنش‌گری سوزهای اجتماعی تاثیر گذار است، لذا دینداری به عامل بودن کنش‌گر در ابعاد عمل، باور، تجربه و دانش فرد مورد نظر مربوط می‌شود.

گلارک و استارک (Glock & Stark) ساختارهای دینی متعددی را تحت عناوین باور، عمل (مراسم مذهبی و عبادت) تجربه، معارف و نتایج و پیامدهای دینی و تأثیرات روزانه آن نام برده‌اند. آنها ویژگی‌های مرتبط با دین‌داری را حول پنج بعد زیر جمع‌بندی کرده‌اند:

۱. بعد اعتقادی (Ideological) که در برگزیده باورهایی است که انتظار می‌رود فرد با توجه به دین خاص خود به آن‌ها اعتقاد داشته باشد.

۲. بعد مناسکی (Ritualistic) که عبارت است از آداب و رسوم و مراسمی که هر دین از پیروان خود انتظار دارد که آن‌ها را به جا آورند، نظیر عبادت، نماز، شرکت در آئین‌های مقدس خاص، روزه گرفتن و ...

۳. بعد تجربی (Experimental) یا عاطفی که ناظر به عواطف، تصورات و احساسات پیروان یک دین به وجودی ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایی و اقتداری متعالی است.

۴. بعد فکری (Intellectual) یا دانش دینی که مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های بنیادی در مورد معتقدات هر دین است.

۵. بعد پیامدی اعتقادی (Consequential) یا آثار دینی که ناظر بر اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزانه است و به عبارت دیگر تأثیر و انعکاس دینی در رفتارهای روزمره است (سراج زاده، ۱۳۸۴: ۶۶-۶۲). از دیدگاه اسمیت (Smit) دین دو کارکرد دارد: یکی تنظیم‌کننده و دیگری برانگیزاننده. تنظیم رفتار فردی برای خیر همگان و یا به سخن دیگر، برای خیر گروه اهمیت دارد؛ دین همیشه این وظیفه تنظیم‌کننده را در تاریخ جوامع بشری بر عهده داشته است. دین همین احساس اشتراک و وحدت اجتماعی را بر می‌انگیزاند. اسمیت، با نظر کسانی که دین را برخاسته از درون فرد می‌دانند، مخالف بود و به گفته او، کارکرد دین تحکیم گروه است (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۷۱).

۲.۲ هویت ملی

هویت ملی به مشخصات و ویژگی‌هایی گفته می‌شود که یک جامعه را از جوامع دیگر متمایز کرده و در جامعه نوعی انسجام کلی ایجاد می‌نماید. از نظر علوم اجتماعی، زبان، دین، آداب و سنن مشترک، عناصر اصلی هویت ملی را تشکیل می‌دهند (رزازی فر، ۱۳۷۹: ۱۰۶). بر اساس تئوری هویت اجتماعی مردم خودشان را بر اساس جنبه‌های شخصی و اجتماعی تعریف می‌کنند، هویت شخصی جنبه‌های متمایز فردی مانند صفات و توانایی‌ها را نشان می‌دهد و هویت اجتماعی به درک افراد در عضویت به یک گروه انسانی اشاره دارد (تاجفل (Tajfel)، ۱۹۸۲). اگر چه هویت معمولاً در نگرش‌ها و احساسات فرد نمود می‌یابد، ولی بستر شکل‌گیری آن زندگی جمعی است. هویت اجتماعی نمود یافته در شخصیت است و جدا از دنیای اجتماعی دیگر افراد معنایی ندارد (نیازی و کارکنان، ۱۳۹۰: ۵۷). شکل‌گیری یک هویت منسجم و پایدار و دستیابی به تعریفی منسجم از خود مهم‌ترین جنبه رشد روانی و اجتماعی است و جستجوی هویت تلاش در جهت برقراری ارتباط صحیح فرد و جامعه به عنوان یک کل است. بنابراین جستجوی منابع هویت بخش و همبستگی ساز، ایجاد احساس تعلق، تعهد و وفاداری به اجتماع ضرورتی انکارناپذیر است (حیدری، ۱۳۹۶: ۴). هویت شرط لازم برای زندگی اجتماعی است و بدون چارچوبی برای تعیین هویت اجتماعی، انسان‌ها نمی‌توانند به صورتی معنادار و پایدار با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. در واقع بدون هویت اجتماعی، جامعه‌ای وجود نخواهد داشت (گل

محمدی، ۱۳۸۶: ۲۲۴). بنابراین سرچشمه هویت ملی، مناسبات اجتماعی جامعه بوده و نقش اساسی هویت ملی ایجاد تمایزبخشی و همگرایی اجتماعی بر مبنای دیگر پدیده اجتماعی مانند دین و فرهنگ و ... می باشد.

۳.۲ دین داری و هویت ملی

ارتباط دین داری و هویت ملی، رابطه‌ای تعاملی و دوسویه است؛ همان‌گونه که محیط اجتماعی و فرهنگی بر دین تأثیر می‌گذارد، دین نیز بر محیط اجتماعی و فرهنگی تأثیر دارد. دین عاملی نیرومند در تعیین پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی است، به نهادها شکل می‌دهد، بر ارزش‌ها تأثیر می‌گذارد و روابط را زیر نفوذ خود می‌گیرد (زاگرن، ۱۳۸۴: ۱۷۵). اصولاً افراد با دو نوع هویت دینی مواجه می‌شوند، هویت دینی فردی که در آن فرد فقط به اعمال و مناسک دینی توجه بیشتری دارد و هویت جمعی که در آن برای فرد اجتماع دینی نیز اهمیت دارد. اجتماع دینی براساس مجموعه روابط اجتماعی الگودار و نهادینه بنا نهاده شده که مجموعه مشخصی از اعتقادات و اعمال مشترک را در بر می‌گیرد و دلبستگی و تعهد اخلاقی آحاد را به اجتماع تضمین می‌کند (شمشیری، ۱۳۸۷: ۶۰). دورکیم کارکردی اخلاقی برای دین در حوزه اجتماعی قائل است و اعتقاد دارد که در جامعه‌ای که فرهنگی مشترک و نیرومند پیرامون اعتقادات عمومی وجود دارد، همبستگی اجتماعی، استحکام و نظم اجتماعی عینیت بیشتری خواهد یافت و این امر عاملی می‌شود تا نظام اخلاقی و نظام اعتقادی، مجموعه‌ای از ارزش‌ها و هنجارهای مشترک را به مردم هدیه کند و در پرتو آن نظام اجتماعی برقرار بماند (صدیقی اورعی، ۱۳۸۴: ۱۴۹). دورکیم دین را واقعیت اجتماعی جامعه می‌داند و معتقد است همان مقامی که خدا نسبت به مؤمنان داراست، جامعه نسبت به اعضایش دارد. دورکیم معتقد است که دین نه یک توهّم و نه یک چیز اساساً ساختگی است (دورکیم، ۱۳۹۳: ۲۸۷) بلکه در سنت دورکیمی، دین همان نیروی جمعی جامعه بر افراد است. دین نظامی از اعمال و ایده‌هاست که افراد، از طریق آن جامعه را برای خودشان بازنمایی می‌کنند و روابط مبهم و در ضمن صمیمانه‌شان را با جامعه از این طریق بیان و بازسازی می‌کنند. الیاده (Eliade) پنج بعد را در ادیان بازشناسی کرده است که عبارتند از نمادها، رستگاری، شعائر، مناسک، مکان‌ها و اشیای مقدس و تجربه دینی (الیاده، ۱۳۷۵: ۷۶-۷۳).

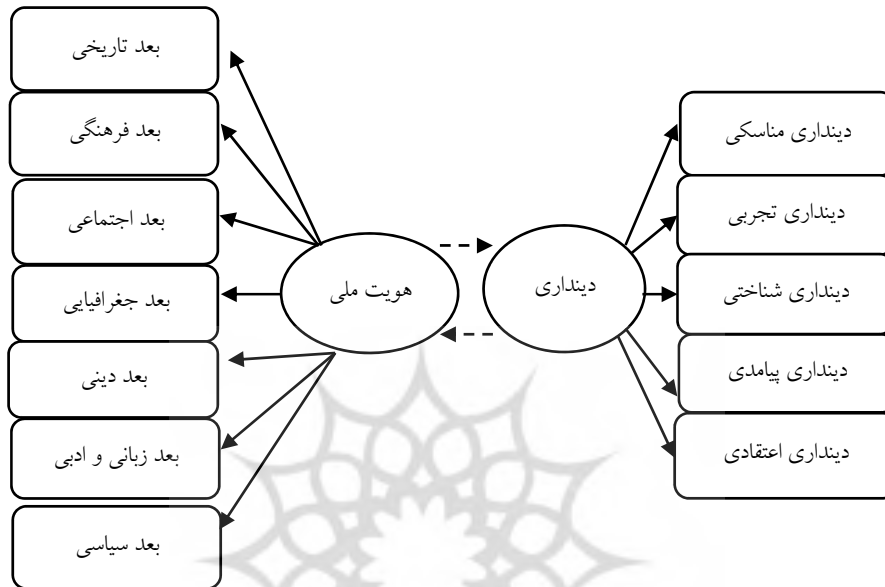
گیدنز (Giddens) به پدیده هویت در جامعه جدید توجه کرده است او در کتاب «تجدد و تشخیص هویت» هویت را تعریف کرده و فرآیند تشکیل آن را مطرح نموده است. از نظر

گیدنز هویت شخصی شکل‌دهنده مسیری است که آدمی باید آن را طی جریان زندگی و از لابلای قرارگاه‌های نمادین تجدد بپیماید (گیدنز، ۱۳۷۸: ۳۲). اساس نظریه تاجفل توجه به جنبه‌هایی از هویت است که از عضویت گروهی ناشی می‌شود. هویت در این نظریه براساس احساس تعلق تعریف می‌شود. بدین معنی که فرد به آنهایی که تعلق دارد به عنوان درون گروه و مقوله مثبت و آنهایی را که به آنها متعلق نیست، تحت عنوان برون‌گروه می‌شناسد. طبق تعریف این محققان، هویت اجتماعی برداشت افراد از خود است که از عضویت ادراک شده، در گروه‌های اجتماعی ناشی می‌شود. تاجفل بین هویت اجتماعی و عضویت گروهی ارتباط برقرار می‌کند، او عضویت گروهی را شامل سه عنصر می‌داند: الف) عنصر معرفتی یا شناختی که به میزان آگاهی شخص به متعلق بودن در یک گروه برمی‌گردد ب) عنصر ارزشی که شامل محاسباتی می‌شود که فرد درباره پیامدهای مثبت و یا منفی عضویت گروهی دارد. ج) عنصر عاطفی و احساسی که به میزان احساسات نسبت به یک گروه و نیز افراد دیگری که رابطه ویژه‌ای با آن گروه دارند، اشاره دارد. بر همین مبنا هویت اجتماعی عبارت است از: برداشت یک فرد از خود به نسبت شناخت و آگاهی از عضویت در یک گروه به همراه بعد ارزشی و احساسی مرتبط با آن عضویت. به نظر وی، اجتماع از افرادی تشکیل شده است که با هم بر اساس پایگاه و قدرت‌شان رابطه دارند و ساختار این ارتباط گروهی برای شکل‌بندی هویت دارای اهمیت است (تاجفل، ۱۹۸۲: ۶۳). کاستلز (Castels) سعی می‌کند مفهوم «هویت» را از مفهوم «نقش» که گاهی اوقات به یک معنا در نظر گرفته می‌شوند، متمایز نماید. نقش در دیدگاه وی بر مبنای هنجارهای نهادها و سازمان‌های جامعه تعریف می‌شود، در حالی که هویت ساخته خود کنشگران و درونی‌شده به وسیله آنان است، ممکن است هویت‌ها از نهادهای مسلط نیز ناشی شوند اما حتی در این صورت نیز فقط هنگامی هویت خواهند بود که کنشگران اجتماعی آنها را درونی کنند و معنای آن را در حول این درونی‌سازی بیافرینند. مسلم است که گاهی خود تعریف‌ها نیز با نقش‌های اجتماعی مطابقت دارد. اما «هویت» در مقایسه با «نقش» منبع معنایی نیرومندتری است؛ زیرا دربرگیرنده فرایندهای ساختن خویش و فردیت یافتن است. به بیان ساده، هویت سازمان‌دهنده معناست ولی نقش سازمان‌دهنده کارکردها (فونکسیونها) است. معنا نیز از نظر وی یکی‌شدن نمادین کنشگر اجتماعی با مقصد و هدف کنش است (کاستلز، ۱۳۸۰: ۲۳). فوکو (Foucault) درصدد نشان دادن این نکته است که چگونه غیر و منفرد در «ما» ی جامعه پنهان می‌شود. به نظر او مسأله تفاوت نیست بلکه مسأله سلسه

مراتب است زیرا غیر کسی نیست که توسط او ما خود را می‌شناسیم بلکه غیر کسی است که ما بر حسب او در می‌یابیم که فروتر یا فراتریم. فوکو هویت را تمایز نقاب‌ها می‌داند و متعقد است که غیریت یعنی بیگانه‌ای که جزء جمعی نباشد و از آن طرد شود. در واقع تعیین غیریت یعنی هویت، وقتی ما غیر را می‌شناسیم، هویت خودمان را می‌شناسیم. به نظر برگر و لاکمن (Berger & Luckman) هویت یکی از اجزای اصیل واقعیت ذهنی است و مانند هر گونه واقعیت ذهنی، در رابطه و دیالکتیکی با جامعه قرار دارد. هویت در اثر فرایندهای اجتماعی تشکیل می‌شود، سپس از متبلور شدن، باقی می‌ماند، تغییر می‌کند یا حتی در نتیجه روابط اجتماعی از نو تشکیل می‌گردد. فرایندهای اجتماعی که هم در تشکیل هویت و هم در حفظ هویت دخیل‌اند بر حسب ساختارهای اجتماعی تغییر می‌یابند، به علاوه انسان به هویتی علاقه‌مند است که توسط دیگران تایید شود (برگر، ۱۳۷۵: ۲۴۰-۲۳۶). در روایت پسامدرنیته، هویت دارای چندین وجه و جنبه گوناگون است و در پیوند با فرهنگ، اجتماع، زبان، سنت، مذهب، ایدئولوژی، سیاست و... مورد مطالعه قرار می‌گیرد. اما بطور کلی می‌توان گفت که همه چیز برگرد این محور اصلی می‌گردد که خویشتن، در پایه و اساس اجتماعی است (قره باغی، ۱۳۸۰: ۲۷۲).

پدیده‌هایی مانند دین مشترک، زبان مشترک، سلسله خاطرات سیاسی و تاریخی مشترک، سرزمین سیاسی مشترک، آداب و سنن و ادبیات و هنرهای مشترک و ... مجموعه‌ای از همه این مفاهیم شناسنامه‌ای ملی پدیدار می‌کنند که هویت ملی یک گروه انسانی یا یک ملت را واقعیت می‌بخشد (حقیقتیان و همکاران، ۱۳۹۰). هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجادکننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرایندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری هویت جمعی دارد و به عبارتی عملیات تشابه‌سازی و تمایزبخشی را انجام می‌دهد (کلاتیری و همکاران، ۱۳۸۸: ۷۳). بنابراین آموزه‌ها و مناسک دینی یکی از متغیرهای اساسی و تعیین‌کننده در سامان دادن به هویت ملی جوامع می‌باشد به عنوان مثال دین اسلام، ضمن ایجاد تشابه دینی در بین افراد جامعه ایران، تا حدودی زمینه شکل‌گیری هویت ملی در بستر جامعه ایرانی را فراهم کرده است. بنابراین مذهب نقش مهمی در ایجاد تحکیم وحدت ایران داشته است و بخش عمده‌ای از هویت ملی ریشه در دین داشته و از این مجرا تعریف و مشخص می‌شود. ارزیابی دقیق‌تر پیوند بین دین‌داری و هویت ملی مستلزم استفاده از دیدگاه‌های اندیشمندان در این دو حوزه است. بنابراین در تعیین چارچوب نظری دین‌داری و هویت

ملی نمی‌توان فقط یک دیدگاه خاص، انتخاب نمود. به همین دلیل چارچوب نظری پژوهش حاضر، تلفیقی از نظریه‌های اندیشمندانی است که دیدگاه‌های آنها ذکر گردید.



شکل ۱. مدل نظری تحقیق

۳. روش تحقیق

مطالعه و مقایسه پژوهش‌هایی که در گذشته انجام شده است به سایر محققین کمک می‌کند که با در دست داشتن اطلاعات کلی و دقیق که انجام شده است، مسیر تکامل یافته‌تر و دقیقی را به منظور شناسایی خلأ پژوهشی و اقدامات لازم برای برطرف کردن آن انجام دهند. در این پژوهش از روش فراتحلیل کمی استفاده شده است. این روش یافته‌های پژوهش‌های دیگر را به صورت کمی ثبت می‌کند و آن‌ها را برای استفاده از روش‌های آماری آماده می‌کند تا از این طریق به نتایج یکدستی برسد. آنچه که محقق در فراتحلیل انجام می‌دهد صرفاً یک جمع‌بندی کمی و یک تحلیل ذهنی نیست، بلکه هم تجمیع داده‌ها و هم تحلیل نتایج و هم ترکیب عناصر گوناگون است (سیاهپوش، ۱۳۸۷: ۱۰۳). جامعه آماری این پژوهش را کلیه تحقیقات علمی و پژوهشی انجام شده در ایران در زمینه بررسی

رابطه بین دینداری و هویت ملی از سال ۱۳۹۰ تا پایان سال ۱۳۹۵ تشکیل داده است که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران و ... نمایه شده باشند. در واقع معیارهای درون گنجی این مقاله عبارتند از: ۱- پژوهش در ایران انجام شده باشد ۲- در پژوهش مربوطه دین‌داری به عنوان متغیر مستقل و هویت ملی به عنوان متغیر وابسته به کار رفته باشد ۳- پژوهش‌های مورد بررسی اطلاعات مربوط به ضریب همبستگی و سطح معناداری را داشته باشند ۴- حجم نمونه در پژوهش‌ها مشخص شده باشد ۵- درجه علمی پژوهش‌های مورد بررسی، علمی-پژوهشی و یا علمی-ترویجی باشند. در کل تعداد ۲۴ پژوهش یافت شد که از میان آن‌ها، ۱۰ پژوهش که شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتن به عنوان انتخاب نهایی برگزیده شدند. سپس هر یک از مطالعات کدبندی شدند و در نرم‌افزار CMA وارد شدند. روش اصلی فرا تحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (r) و برآورد اندازه اثر مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها نیز ابتدا به کمک نمودار کیفی و روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمنی از خطا به بررسی خطای انتشار و با آزمون Q به بررسی ناهمگونی مطالعات پرداخته شد. سپس مدل اثرات تصادفی برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر استفاده شد. در جدول زیر برآورد اثر تفکیکی براساس یک مقیاس مشترک، اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی کلی مشخص شده است.

جدول ۱. اطلاعات کلی پژوهش‌های مورد بررسی

ردیف	عنوان پژوهش	پژوهشگر / پژوهشگران	حاصلیه آماری	حجم نمونه	روش نمونه‌گیری	سال	محل پژوهش
۱	بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی دانش‌آموزان متوسطه شهر کرج	احمد جعفری؛ مرجان یزدانی؛ مجید قبادی	دانش‌آموزان متوسطه دختر و پسر شهر کرج	۴۰۰ نفر	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	۱۳۹۳	فصلنامه مطالعات ملی
۲	بررسی نگرش جوانان یزدی نسبت به مؤلفه‌های هویت ملی و عوامل مؤثر بر آن	اعظم مقیمی؛ مجید امینی	جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال یزدی	۳۷۸ نفر	تصادفی طبقه	۱۳۹۱	فصلنامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان

۳	دینداری و نگرش نسبت به هویت ملی در میان نوجوانان شهرهای بانه و قروه	مجید موحد، رزگار صالحی	کلیه نوجوانان (۱۴-۱۸) ساکن شهر بانه و قروه	۵۹۸	مطبق خوشه ای	۱۳۹۲	مطالعات جامعه شناختی جوانان
۴	عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان شهر اهواز	مجید موحد، فرزانه کاووسی	کلیه دانش آموزان مقطع نظری دبیرستان های شهر اهواز	۶۰۰	طبقه بندی شده سهمیه ای	۱۳۹۰	مطالعات ملی
۵	بررسی جامعه - شناختی عوامل اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر هویت ملی	اسفندیار غفاری نسب، سید ابراهیم مساوات، محمدعلی قاسمی نژاد، احمد علایی	همه افراد ۱۵ سال به بالا شهر اقلید	۴۰۰	تصادفی خوشه ای چند مرحله ای	۱۳۹۵	مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی
۶	بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع	ابراهیم پاشا، محمدهادی فلاح زاده	متولدین ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۳ (بین ۱۵ تا ۳۰ سال)	۸۱۱	تصادفی ساده و سیستماتیک	۱۳۹۱	مطالعات ملی
۷	بررسی عوامل اجتماعی - فرهنگی مرتبط با هویت ملی جوانان نظامی	اسلام آقا پور	جوانان نظامی در شهر تهران	۴۰۰ نفر	تصادفی سیستماتیک	۱۳۹۱	فصلنامه مطالعات ملی
۸	بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دینداری	مجید موحد، آرمان حیدری، سیدفخرالدین بهجتی	دانش آموزان متوسطه یاسوج در سال تحصیلی ۸۹-۹۰	۳۸۰	خوشه ای چند مرحله ای تصادفی	۱۳۹۲	جامعه شناسی کاربردی
۹	آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی	امید قادرزاده	دانش آموزان مقطع متوسط شهر بانه در سال ۹۱-۹۲ (۴۴۶۲)۹۲	۳۵۳	خوشه ای متناسب و چند مرحله ای	۱۳۹۳	مطالعات ملی
۱۰	مطالعات پیمایشی عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی جوانان	امید قادرزاده، هیرش قادرزاده	دانش آموزان متوسطه نوجوانان شهر بانه	۴۸۰	خوشه ای متناسب و چند مرحله ای	۱۳۹۳	فصلنامه علوم اجتماعی

در جدول شماره ۱، اطلاعات کلی شامل، عنوان پژوهش، پژوهشگر/ پژوهشگران، جامعه آماری، حجم نمونه، روش نمونه‌گیری، سال چاپ و محل چاپ آمده است.

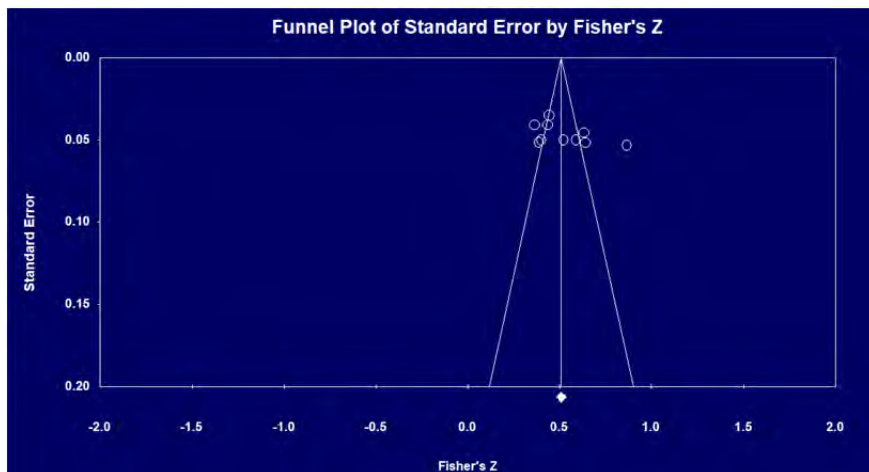
جدول ۲. خلاصه اطلاعات فراتحلیل پژوهش‌های نمونه

ردیف	محقق	سال	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	Z-Value	P-Value
1	جعفری؛ یزدانی و قبادی	۱۳۹۲	.530	.456	.597	11.759	.000
2	مقیم و امینی	۱۳۹۱	.566	.493	.631	12.425	.000
3	موحد، صالحی	۱۳۹۲	.410	.341	.475	10.626	.000
4	موحد، کاووسی	۱۳۹۰	.350	.278	.418	8.929	.000
5	غفاری نسب، مساوات، قاسمی نژاد، علایی	۱۳۹۵	.480	.401	.552	10.420	.000
6	پاشا و فلاح زاده	۱۳۹۱	.417	.358	.472	12.622	.000
7	آقا پور	۱۳۹۱	.380	.293	.461	7.971	.000
8	موحد، حیدری و بهجتی	۱۳۹۲	.370	.280	.454	7.542	.000
9	قادرزاده	۱۳۹۳	.699	.641	.749	16.789	.000
10	قادرزاده، قادرزاده	۱۳۹۳	.560	.495	.619	13.821	.000
اثرات	ترکیبی ثابت		.469	.447	.491	35.165	.000
اثرات	ترکیبی تصادفی		.483	.411	.549	11.411	.000

باتوجه به جدول شماره ۲، همه مطالعات بررسی شده ارتباط بین دینداری و هویت ملی معنادار بوده و بیشترین مقدار آن مربوط به پژوهش قادرزاده (۱۳۹۳) بوده که اندازه اثر آن ۰/۶۹۹ و کمترین مقدار آن مربوط به پژوهش موحد و کاووسی (۱۳۹۰) بوده که اندازه اثر آن ۰/۳۵۰ است. همچنین اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی در سطح ۱ درصد معنادار هستند.

۱.۳ خطای انتشار یا سوگیری انتشار

در مطالعات فراتحلیل ابتدا باید به بررسی خطای انتشار یا سوگیری انتشار پرداخته شود. به عبارت دیگر به دنبال این موضوع هستیم که آیا محقق به اطلاعات تمامی تحقیقات دسترسی داشته است یا خیر. چرا که عمدتاً اطلاعات برخی از تحقیقات بنابر دلایلی در دسترس محقق نیست. در صورتی که این موضوع تأیید شود، نتایج فراتحلیل زیر سؤال می‌رود. فراتحلیلی‌هایی معتبر هستند که سوگیری انتشار نداشته باشند. به همین منظور از نمودار قیفی و همبستگی بگ و مزومدار استفاده شده است.



شکل ۲. نمودار کیفی مبتنی بر خطای انتشار

با استناد به نمودار کیفی می‌توان گفت که اگر پراکنش نقاط در زیر قیف دیده شود، سوگیری انتشار وجود ندارد. بنابراین بیشتر مطالعات مورد بررسی زیر قیف دیده می‌شوند که نشان دهنده عدم خطای انتشار می‌باشد. همچنین برای اطمینان بیشتر از عدم خطای انتشار از آزمون همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار استفاده شده است که در جدول پایین آمده است.

جدول ۳. نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار

P-Value	Z-Value	مقدار ضریب کندال (tau)	شاخص آماری
.۱۷۹	۱.۳۴۱	.۳۳۳	

در صورتی که سطح معناداری آزمون بگ و مزومدار بزرگتر از 0.05 باشد، می‌توان گفت سوگیری انتشار وجود ندارد. با توجه به جدول شماره ۳، سطح معناداری این آزمون 0.179 است که فرض عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

۲.۳ بررسی مفروضه همگنی مطالعات

به منظور بررسی همگنی مطالعات انجام شده از آزمون Q استفاده شده است.

جدول ۴- نتایج حاصل از آزمون Q

شاخص آماری نتایج	مقدار آزمون Q	درجه آزادی	سطح معناداری P-Value	I-Square5 (I ²)
	90.153	9	.000	90.017

نتایج آزمون نشان می‌دهد که $Q=90.153$ و $p=0.000$ است. باتوجه به اینکه P-Value کوچکتر از 0.05 ، به معنای تأیید فرض یک است، بنابراین فرض یک که دال بر تأیید ناهمگنی مطالعات است، پذیرفته می‌شود. به عبارت دیگر معنادار بودن شاخص Q نشان دهنده وجود ناهمگنی در پژوهش‌های مورد بررسی است. اما این شاخص به افزایش تعداد اندازه اثر حساس است و با افزایش تعداد اثر، توان آن برای رد همگنی بالا می‌رود. بنابراین از شاخص I^2 استفاده شده است. هرچه مقدار این ضریب به 100 نزدیک باشد، ناهمگنی زیاد و هرچه کمتر باشد ناهمگنی ضعیف تر می‌شود. نتایج حاصل از I^2 نشان می‌دهد که $90/017$ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آن‌ها مربوط است. بنابراین تفسیر آن‌ها با مدل اثرات ثابت قابل قبول نیست و باید از مدل اثرات تصادفی استفاده کرد. به عبارت دیگر نتایج این آزمون نشان دهنده این نکته است که رابطه بین دینداری و هویت ملی، به شدت به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصات مطالعات متفاوت است و در این وضعیت باید از متغیرهای تعدیل‌گر برای نشان دهنده واریانس و دلیل این تفاوت‌ها استفاده شود.

۳.۳ حساسیت اندازه اثر

حساسیت اندازه اثر برای نشان دادن اندازه اثر در صورت حذف تک‌تک مطالعات است. بنابراین مقدار اندازه اثر تحقیق نسبت به حذف هر یک از مقالات تفاوتی زیادی نمی‌کند، لذا واکاوی دوباره پژوهش‌ها هیچ ضرورتی ندارد.

۴.۳ ضریب اندازه اثر

باتوجه به توضیحاتی که قبلاً ذکر گردید، باید از مدل اثرات تصادفی به منظور ترکیب نتایج برای گزارش اندازه اثر استفاده شود. در جدول شماره ۵ اندازه اثر مطالعات انجام شده در مدل اثرات تصادفی ارائه شده است.

جدول ۵. اندازه اثر مطالعات رابطه بین دینداری و هویت ملی

P-Value	Z-Value	حد بالا	حد پایین	اندازه اثر (r)	تعداد مطالعات	رابطه بین دینداری و هویت ملی
.000	11.411	.549	.411	.483	10	

جدول شماره ۵ نشان می‌دهد که میانگین اندازه اثر دینداری بر هویت ملی 0.483 است. برای تفسیر رابطه بین دینداری و هویت ملی از نظام تفسیری کوهن استفاده شده است.

جدول ۶. نظام تفسیر اندازه کوهن

اندازه اثر	r
پایین	۰/۱ تا ۰/۲۹
متوسط	۰/۳ تا ۰/۴۹
بالا	۰/۵ تا ۱

با توجه به جدول بالا، نظام تفسیری کوهن نشان می‌دهد که رابطه بین دینداری و هویت ملی در حد متوسط است. به عبارت دیگر دینداری اثر قوی بر هویت ملی دارد.

۵.۳ متغیر تعدیل‌گر جامعه آماری

باتوجه به اینکه فرض ناهمگنی مطالعات مورد پذیرش قرار گرفت و به همین خاطر مدل اثرات تصادفی ملاک تفسیر اندازه اثر قرار گرفت، حال باید مشخص شود که چرا نتایج پژوهش ناهمگن است. تلاش محقق برای پاسخ به این سؤال از طریق شناخت متغیر تعدیل‌گر، یعنی «جامعه آماری»، حاصل می‌شود.

جدول ۷. نتایج حاصل از بررسی متغیر تعدیل‌گر جامعه آماری

P-Value	Z-Value	اندازه اثر ترکیبی تصادفی	تعداد اندازه اثر	جامعه آماری
.۰۰۰	7.403	.497	6	دانش‌آموزان متوسطه (نوجوانان)
.۰۰۰	10.023	.462	۴	جوانان
.۰۰۰	12.450	.473	۱۰	کل

جدول شماره ۷ نشان می‌دهد که اندازه اثر تصادفی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه یا نوجوانان ۴۹۷/ و بین جوانان ۱۸ ساله به بالا، ۴۶۲/ است که در هر دو گروه معنادار است. یعنی دینداری در هر دو گروه بر هویت ملی تأثیرگذار است. به همین دلیل می‌توان گفت که «جامعه آماری» متغیر تعدیل‌گر است. همچنین اندازه اثر کل برای هر دو گروه، ۴۷۳/ است. یعنی هویت ملی نوجوانان بیشتر از جوانان، متأثر از دینداری است. به عبارت دیگر دین‌داری نوجوانان بیشتر از جوانان بر هویت ملی تأثیر می‌گذارد.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

در دوران معاصر مسئله دین بیش از هر عصری، ذهن انسان امروزی را به خود مشغول داشته است. دین به عنوان یکی از ضروریات زندگی بشری در ابعاد مختلف اعتقادی، رفتاری و ساختاری، قادر به تأثیرگذاری بر کنش سوژه‌های اجتماعی بوده، از جمله نهادهای تولیدکننده نظم اجتماعی تلقی می‌گردد و خود در تعیین آرامش و امنیت هر جامعه کار ویژه تعیین‌کننده‌ای بر عهده دارد. مذهب می‌تواند در ایجاد احساس امید، صمیمیت، آرامش هیجانی، احساس راحتی، فرصت‌های شکوفایی و مهارت‌ها مؤثر باشد (هاشمیان فر و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۸). حضور انسان در شاهراه‌های اطلاعاتی و دسترسی او به امکانات جامعه اطلاعاتی، دین را با دشواری و چالش‌های عمده‌ای روبه‌رو ساخته است. لذا آنچه به چشم می‌خورد فرآیند آرام و پیوسته انتقال دین و هویت از نسلی به نسل دیگر نیست بلکه در دنیای کنونی بیشتر شاهد بحران‌های دینی و هویتی و به همان نسبت بازسازی‌های دینی و هویتی هستیم. از مهم‌ترین نوع از انواع هویت اجتماعی، هویت ملی است، امروزه این مفهوم به قدری اهمیت یافته است که اندیشمندان، هویت ملی را زیربنای تمامی انواع دیگر هویت‌ها می‌دانند. وحدت بین تمامی افراد یک ملت، بهترین زمینه‌ساز بروز هویت ملی است. زیرا ارزش‌ها، افتخارات و ویژگی‌های برجسته یک ملت زمانی تبلور می‌یابد که وحدت کامل بین اقشار و احاد آن جامعه تحقق یابد. بدیهی است که از پیامدهای تکوین دین‌داری و هویت ملی، احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش‌ها و باورهای آن جامعه است. دین که به مجموعه پیچیده‌ای از وحی، آموزه، کلام، فلسفه عرفان و اخلاق گفته می‌شود، همواره با فرهنگ ایرانی همراه بوده است و دوره‌ای در تاریخ ایران وجود ندارد که جامعه بی‌دین شده باشد. به دلیل اهمیت این موضوع، تحقیقات زیادی در رابطه با دینداری و هویت ملی انجام شده است. در این پژوهش که به صورت فراتحلیل انجام گرفت

تحقیقاتی که به ارتباط بین دینداری و هویت ملی پرداخته بودند، مبنای کار قرار گرفت. در کل تعداد ۲۴ پژوهش یافت شد که جهت نمونه‌گیری، ۱۰ پژوهش برگزیده شدند. سپس هر یک از مطالعات کدبندی شدند و در نرم‌افزار CMA وارد شدند. روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (r) و برآورد اندازه اثر مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها نیز ابتدا به کمک نمودار قیفی و روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمنی از خطا به بررسی خطای انتشار پرداخته شد. بیشتر مطالعات مورد بررسی زیر قیف دیده می‌شوند که نشان دهنده عدم خطای انتشار می‌باشد. همچنین سطح معناداری آزمون بگ و مزومدار، ۰/۱۷۹ است که فرض عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود. نتایج حاصل از I^2 هم نشان داد که ۹۰/۰۱۷ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آن‌ها مربوط است. سپس در بررسی فرض همگنی ۱۰ پژوهش مورد نظر، آزمون Q با اطمینان ۰/۹۹، فرضیه صفر مبنی بر همگنی مطالعات رد و فرض ناهمگونی اندازه اثر مطالعات انجام شده مورد تأیید قرار گرفت. باتوجه به فرض ناهمگنی مطالعات، مدل اثرات تصادفی ملاک تفسیر اندازه اثر قرار گرفت. تلاش محقق برای پاسخ به این سؤال که چرا نتایج پژوهش ناهمگن است، از طریق شناخت متغیر تعدیل‌گر (جامعه آماری) حاصل شد. با توجه به نظام تفسیر کوهن که میانگین اندازه اثر دینداری بر هویت ملی ۰/۴۸۳ است، رابطه بین دینداری و هویت ملی در حد متوسط است. باتوجه به اینکه گسترش فضای اجتماعی و عام شدن بسیاری از امور خاص و درهم‌تنیدگی جهان، موجب شده که نوجوانان و جوانان امروزی در انتخاب هویت‌های منسجم و یگانه با مشکل و حتی بحران مواجه شوند و هویت‌های دینی و ملی آنها دچار چندپارگی و انشقاق گردد، لازم است که نهادهای مهم جامعه مورد توجه قرار گیرند. اولین نهادی که فرد در آن پرورش می‌یابد، نهاد خانواده است. نهاد خانواده اساسی‌ترین و اولین محیط اجتماعی شدن و تربیت فرزندان است. کودک از بدو تولد در دامن خانواده نشو و نما می‌یابد و سپس در کنار دیگر نهادهای اجتماعی شدن ارتباط خویش را با آن حفظ می‌کند. در دوره نوجوانی که دوره فاصله گرفتن از خانواده است، گروه دوستان اهمیت خاصی می‌یابد. در این دوره نوجوان از جهات مختلف از همسالان خود اثر می‌پذیرد. در این دوره روابط نوجوانان با دوستان خود گرم‌تر از روابط او با اعضای خانواده است. مدرسه نیز نظام اجتماعی کوچکی است که کودک در آن قواعد اخلاقی، عرف اجتماعی، نگرش‌ها و شیوه‌های برقراری ارتباط با دیگران را می‌آموزد. مدرسه غالباً شبکه‌ای از گروه همسالان برای کودک و نوجوان مهیا

می‌کند. وظیفه مهمی که مدرسه در قبال دانش‌آموزان انجام می‌دهد، جامعه‌پذیر کردن آن‌ها برای انگیزه‌های دینی است. با توجه به داده‌های به دست آمده و تجزیه و تحلیل آن‌ها، دین‌داری نوجوانان و دانش‌آموزان نسبت به جوانان بیشتر است و به نظر می‌رسد که محیط‌های آموزشی روی هویت دینی دانش‌آموزان تأثیر مثبت داشته‌اند. اما مسئله‌ای که جای نگرانی دارد استمرار هویت دینی آن‌ها بعد از فارغ‌التحصیلی از مدرسه است بنابراین پیشنهاد می‌شود در مدارس مرجعی وجود داشته باشد که پاسخگوی سوالات دینی دانش‌آموزان باشد تا هنگام ورود به جامعه بزرگ‌تر دچار ابهام دینی نشوند. لازم است پژوهشی به صورت جداگانه و به روش کیفی انجام شود تا عمیقاً به این مسئله نگاه کند که آیا دین‌داری که بین دانش‌آموزان و نوجوانان وجود دارد، دین‌داری منفعلانه است یا از نوع بازاندیشانه. پیشنهاد می‌شود که سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط برای حفظ یکپارچگی جامعه ایرانی، تمهیداتی بیاندیشند که نوجوانان قبل از ورود به دانشگاه و اجتماعات بزرگ‌تر، در خانواده و مدرسه هویت دینی آنان مستحکم و منسجم شود و مکانیزم‌های لازم جهت استمرار دین‌داری آن‌ها در دانشگاه‌ها و مراکز علمی اتخاذ گردد تا هم هویت ملی و هم هویت دینی آنان دچار گسست نشود و جامعه یکپارچگی خود را حفظ کند.

کتاب‌نامه

- احمدی، حمید (۱۳۸۲)، *هویت ملی ایران در گستره تاریخ*، فصلنامه مطالعات ملی، سال چهارم، شماره یک.
- آقابور، اسلام (۱۳۹۱)، *بررسی عوامل اجتماعی- فرهنگی مرتبط با هویت ملی جوانان نظامی* (مطالعه موردی: شهرک شهید محلاتی تهران)، فصلنامه مطالعات ملی، سال سیزدهم.
- الیاده، میرجا (۱۳۷۵)، *دین پژوهی*، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، جلد اول، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- برگر، پیتر؛ لاکمن، تامس (۱۳۷۵)، *ساخت اجتماعی واقعیت*، ترجمه فریبرز محمدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- پاشا، ابراهیم؛ فلاح‌زاده، محمدحادی (۱۳۹۱)، *بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع*، فصلنامه مطالعات ملی، سال سیزدهم، شماره ۴.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴)، *جهانی شدن و هویت*، مجموعه مقالات جهانی شدن و هویت، دانشگاه تهران، صص ۲۵-۳۸.

جعفری، احمد؛ یزدانی، مرجان؛ قبادی، مجید (۱۳۹۳)، *بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی دانش‌آموزان متوسطه شهر کرج*، فصلنامه مطالعات ملی، سال پانزدهم، شماره ۲. جی دان، رابرت (۱۳۸۵)، *نقد اجتماعی پست مدرنیته: بحران‌های هویت*، ترجمه صالح نجفی، تهران، نشر شیرازه.

حقیقتیان، منصور؛ غضنفری، احمد؛ تکه اکبرآبادی، پروانه (۱۳۹۰)، *هویت ملی و برخی عوامل مؤثر بر آن در بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه اصفهان*، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۴۱، ۷۱-۸۲

حیدری، شقایق (۱۳۹۶). *سنجش هویت جمعی ایرانیان با تأکید بر مولفه دینداری*، فصلنامه مطالعات ملی، سال هجدهم، شماره ۲۳، ۲-۳.

دورکیم، امیل (۱۳۹۳)، *صور بنیانی حیات دینی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، نشر مرکز.

رجایی، فرهنگ (۱۳۸۶)، *مشکله هویت ایرانیان امروز*، تهران: نشر نی.

رزازی فر، افسر. (۱۳۷۹)، *الگوی جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران* (با تأکید بر رابطه میان هویت ملی و ابعاد آن)، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره ۵.

زاگرم، فیل (۱۳۸۴)، *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین*، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران، لوح فکر.

زاهد، سعید (۱۳۸۴)، *هویت ملی ایرانیان*، راهبرد یاس، سال اول، شماره ۴، صص ۱۳۸-۱۲۹.

سراج زاده، سیدحسین (۱۳۸۴)، *چالش‌های دین و مدرنیته* (مباحثی جامعه‌شناختی در دینداری و سکولار شدن تهران، طرح نو.

سیاهپوش، امیر (۱۳۸۷)، *فراتحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران*، فصلنامه راهبرد فرهنگ، شماره سوم، پاییز.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴)، *مدلی برای سنجش دینداری در ایران*، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۱، ۶۶-۳۴.

شمشیری، بابک (۱۳۸۷)، *درآمدی بر هویت ملی*، شیراز، انتشارات نوید شیراز، ۶۹-۵۵.

صدیقی اورعی، جمیل (۱۳۸۴)، *امنیت اجتماعی در شهر سنندج*، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

طالبان، محمدرضا (۱۳۸۰)، *تعهد مذهبی و تعلق سیاسی*، نامه پژوهش، سال پنجم، شماره ۲۱-۲۰.

غفاری‌نسب، اسفندیار؛ مساوات، سیدابراهیم؛ قاسمی‌نژاد، محمدعلی؛ علایی، احمد (۱۳۹۵)، *بررسی جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی- فرهنگی مؤثر بر هویت ملی* (مطالعه موردی: شهروندان ۱۵ سال

به بالای شهر اقلید)، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی- فرهنگی، دوره چهارم، شماره ۴.

قادرزاده، امید (۱۳۹۳)، *آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی* (مطالعه پیمایشی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بانه)، فصلنامه مطالعات ملی، سال پانزدهم، شماره ۵۹.

قادرزاده، امید؛ قادرزاده، هیرش (۱۳۹۳)، *مطالعه پیمایشی عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان*، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۶۶.

قره باغی، علی اصغر (۱۳۸۰)، *تبارشناسی پست مدرنیسم*، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.
کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)، *جامعه شبکه‌ای و عصر اطلاعات*، جلد اول، ترجمه: احد عقیلیان و افشین خاکباز، چاپ دوم، انتشارات طرح نو.

کلاتری، عبدالحسین؛ عزیزی، جلیل و زاهدانی، سعید (۱۳۸۸)، *هویت دینی و جوانان* (نمونه آماری جوانان شهر شیراز)، فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ۵ دوم، شماره دوم، گل محمدی، احمد (۱۳۸۶)، *جهانی‌شدن، فرهنگ و هویت*، نشر نی.

گنجی، محمد و هلالی ستوده، مینا (۱۳۹۰) *رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی* (رویکردی نظری و تجربی در بین مردم شهرستان کاشان)، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و دوم، شماره پیاپی ۴۲.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)، *تجدد و تشخیص*، ترجمه ناصر موفقیان، نشر نی.
مافی، روح انگیز (۱۳۷۵)، *هویت دینی*، پایان نامه دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه الزهراء، تهران.
مقیم، اعظم؛ امینی، مجید (۱۳۹۱)، *بررسی نگرش جوانان یزدی نسبت به مؤلفه‌های هویت ملی و عوامل مؤثر بر آن*، فصلنامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان، سال سوم، شماره ۶.

موحد، مجید؛ حیدری، آرمان؛ بهجتی اصل، سیدفخرالدین (۱۳۹۳)، *بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دینداری*: نمونه موردی دانش‌آموزان متوسطه شهر یاسوج، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و پنجم، شماره ۲.

موحد، مجید؛ صالحی، رزگار (۱۳۹۲)، *دینداری و نگرش نسبت به هویت ملی در میان نوجوانان شهرهای بانه و قروه*، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، سال چهارم، شماره ۱۲.

موحد، مجید؛ کاوسی، فرزانه (۱۳۹۰)، *عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان شهر اهواز* (مطالعه موردی: دانش‌آموزان شهر اهواز)، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوازدهم، شماره ۲.

نیازی، محسن و کارکنان نصرآبادی، محمد (۱۳۹۰)، *بررسی رابطه بین میزان دینداری و سبک زندگی شهروندان مطالعه موردی شهروندان شهرستان کاشان در سال ۱۳۹۰*، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره ۱۶.

هاشمیان فر، سیدعلی؛ دهقانی، حمید و اکبرزاده، فاطمه (۱۳۹۲) *تأثیر دین داری و رسانه های جمعی بر احساس امنیت اجتماعی دانشجویان، پژوهش های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی*، سال دوم، شماره اول، ۷۲-۵۳.

همپلتون، ملکلم (۱۳۷۷)، *جامعه شناسی دین*، محسن ثلاثی، تهران: تبيان.

- Ivekovic, Ivan. (2002). **Nationalism and the political Use and Abuse of Religion: The Politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav Successor State.** Social Compass 2002, 49(4): 523-536.
- Jenkins, Richard.(2004). **Social Identity**, 2nd edition London and New York: Routledge.
- Spieberger, Stefan; Ungersböck, Marliese(2005); "**national identity**", Internationale Betriebswirtschaft, international identity seminar
- Tajfel, H. (1982). **Social psychology of intergroup relations.** Annual Review of Psychology, 33, 1e39.

